

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ МОЎНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў КАМУНІКАТЫЎНАЙ ПРАСТОРЫ БЕЛАРУСІ

М.П. Антропаў (Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі)

ЭЎРЫСТЫЧНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ КАРЭЛЯЦЫІ МАТЭРЫЯЛАЎ ДВУХ АТЛАСАЎ: АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІ ↔ БЕЛАРУСКІ

Ключавыя словы: “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас”, “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”, назоўнік, множны лік, склонавыя формы.

У працэсе работы над картамі выпускаў “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа” (АЛА) звычайнай і, безумоўна, натуральнай рабочай практыкай з’яўляецца зварот да матэрыялаў, а таксама іх картаграфічных праекцый ва ўжо выдадзеных нацыянальных атласах славянскіх моў/дыялектаў. Неабходнасць такога супастаўлення звычайна абумоўліваецца двума фактарамі:

1) рознага кшталту ўдакладненнямі, калі матэрыялы нацыянальных атласаў са значна больш частай сеткай населеных пунктаў пацвярджаюць (часцей) альбо не пацвярджаюць (прынцыпова радзей) фактаграфію АЛА;

2) вырашэннем пытанняў дыскусійнага характару, якія патрабуюць ацэнкі/пераацэнкі ці адмысловага даследавання ў гэтым напрамку ўжо ажыццёўленага (картаграфаванага) ў нацыянальных атласах з пазіцыяй асэнсавання матэрыялаў АЛА.

Якраз з такой праблемай прыйшлося сутыкнуцца аўтару пры каментаванні беларускіх матэрыялаў працоўнай карты па пытанні РМ 153 Lp1 *konjь* апытальніка АЛА [1, с. 83] марфалагічнага выпуску фанетыкаграматычнай серыі «Назоўнік», які рыхтуе Славацкая нацыянальная камісія АЛА. У індэксе гэтай карты прадстаўлены 4 групы беларускіх намінацый меснага склону з 71 н. п.¹ (пп. 327–400 за выключэннем 3 украінскіх: 361, 373, 383), якія магчыма аб’яднаць па памяншальнай частаце марфаналагічнымі рэканструкцыямі ў адпаведнасці з прынятай у АЛА сістэмай абагульняючай транскрыпцыі:

1) коп-ь=-ах-ь (*'kon'ax, ka'n'ax* и вар.; тут и далее -ь= пасля -п- паказвае на яго мяккасць);

2) коп-ь=-іх-ь (*'kon'ix*);

3) коп-ь=-ёх-ь (*'kon'ex, 'kon'ex*);

4) коп-ь=-ьх-ь (*ka'n'ox*).

¹ Для карты, аднак, актуалізуюцца запісы з 70 пунктаў; па-за разглядам застаецца (а на карце будзе са знакам ~ “адсылка да матэрыялу”) *kan'u'hox* (п. 345: Альхоўка Навагр. Гродз.), таму што гэта Lp1 не ад *копь*, а ад экспрэсіва *ka'n'uha* (*ка'нюга*; параўн. рус. *ко'няга*).

Не выклікае пытанняў найбольш распаўсюджаная форма з канчаткам *-’ах-ъ* (> *-ях*), г. зн. Lрl *a*-асноў, які замясціў спрадвечныя флексіі ўсіх тыпаў іменнага скланення пры ўніфікацыі канчаткаў мн. л. Адпаведныя лексемы зафіксаваны ў 54 н. п. з 70, што складае каля 77% ад агульнай колькасці. У н. п. 380 (Беражыстае Крыч. Магіл.) на месцы *-а-* ў флексіі адзначана не зусім зразумелае *-aⁱ-¹*, а ў 362 (Дзмітравічы Камян. Брэсц.) *-о-* і *-и-*: (*па*) *’коп’ох*, (*о*) *’коп’их*, – якія з’яўляюцца дыялектнымі варыянтамі *-’ах* з трансфармацыяй вакалу ў занаціскныя «аканне» і «уканне», вядомыя паўднёва-заходнім палескім гаворкам.

Празрыстая таксама флексія з спрадвечным *-ьх-*, гэта значыць рэканструкцыя *коп-ь=-ьх-ъ*, якая, як вядома, з’яўляецца спадчынай Lрl тыпу скланення на *-і*, прычым націск падаў тут, як правіла, на флексію, хоць і не зусім рэгулярна для папярэдніх перыядаў развіцця ўсходнеславянскіх моў і іх дыялектаў: (старажытна-/стара-)рускай, (стара-)ўкраінскай і (стара-)беларускай. Але ў беларускіх дыялектах націск на канчатку *-ох / -ьх* звычайна рэгулярны, хаця, безумоўна, не без рэдкіх выключэнняў. Трансфармацыя спрадвечнай флексіі відавочная: *ь* → (*’e*) → *’o*.

Формы на *-іх-ъ* і *-ьх-ъ* з’яўляюцца спрадвечнымі для тыпу скланення на *-jo* – “роднага” для *коп-ь*. Аднак за апошнія паўстагоддзя ў крыніцах ні па гістарычнай граматыцы, ні па дыялекталогіі беларускай мовы, у прыватнасці, у фундаментальнай манаграфіі Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мінск, 1968) яны фактычна не ўзгадваюцца альбо ўзгадваюцца мімаходзь: *-гъхъ*, напрыклад, як флексія ў намінацыях у мове фальклору: *Селі на вароцях у чырвоных боцях* (гэты фальклорны радок, дарэчы, неаднаразова ўзгадваецца – асабліва ў вучэбнай літаратуры).

Між тым, Я.Ф. Карскі карэктна падае і паралельныя формы з песеннага тэксту, запісанага там жа ў Невельскім п. Віцебскай губ.: *куры селі на воруцех, ў чырвоных боцех* [3, с. 150]. А для паўнаты карціны варта таксама адзначыць, што ў старабеларускіх помніках (ад 1432 г. да XVII ст.) паводле назіранняў класіка прыкладаў з *-іх-* і *-ьх-* прадстаўлена ў той самай главе манаграфіі даволі многа – цалкам 17 па зробленым падліку. Але больш за тое, як ён піша, «памяць о древних окончаниях, как увидим из дальнейшего, в белорусском довольно сильна» [3, с. 114], і Карскі даводзіць (разам са згаданымі вышэй *вароце/ях – боце/ях*) яшчэ шэраг формаў «из живой белорусской речи» пры высокай варыятыўнасці фіналі: *в лёцех, ў лёцях, летих, ў бóцих, воротих, воруцях, на/ны колéнех, на ўлоних, во снях < сьнёхъ* [3, с. 150-151]. Важна адзначыць і арэальнае размеркаванне прадстаўленых Карскім намінацый, якія хоць і спарадычна, але фіксуюцца ва ўсіх рэгіёнах Беларусі за выключэннем Палесся, адкуль патрэбных матэрыялаў у яго, верагодна, папросту не было.

Зразумела, за 40-50 гадоў, гэта значыць да мэтанакіраванага збору матэрыялаў для “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (ДАБМ;

¹ Відавочная канфрантацыя галоснай фанемы і глайда.

Мінск, 1963; звесткі для атласа збіраліся да сярэдзіны 50-х гг. XX ст.) і АЛА (ад пачатку 60-х), намінацыі LpI з флексіямі *-ix-ъ* і *-ĕx-ъ* знікнуць не маглі. У чым жа прычына іх знікнення з навуковай літаратуры?

Мяркую, што гэта адсутнасць звязана з тым, што флексіі на *-ix* і *-ex* у LpI не былі адлюстраваны на карце № 106 «Форма меснага склону множнага ліку назоўнікаў *людзі, грудзі, сані, госці, ланці, сені*» ДАБМ, на якой картаграфіраваны толькі лексемы (парныя ці *pluralia tantum* з асновамі на мяккі зычны) з націскнымі і ненаціскнымі *-ях*, а таксама націскным *-ĕx*; асобным знакам пададзены пазіцыі лексем (без дакладнай расшыфроўкі), у якіх націск не адзначаны: толькі пп. 103¹ і 443. Пры гэтым, як адзначае аўтар карты Г.У. Арашонкава ў каментары да яе, “у сувязі з тым, што ў адказах не заўсёды прыведзены ўсе картаграфуемыя словы”, у вельмі значнай колькасці пунктаў “знак ставіцца на аснове некаторых слоў” [2, с. 546]. Але больш за тое, верагодна, матэрыялы з шэрагу пунктаў наогул аказаліся непрыдатнымі для картаграфавання, таму на карце нумары гэтых пунктаў падаюцца без якіх-небудзь пазнак, а матэрыялы з іх зусім не ўзгадваюцца ў каментары [2, с. 545-551].

Разам з тым, у палявых матэрыялах карты № 106 18 найменняў з флексіямі *-ix* (3) і *-ex* (15) адзначаны ў 12 пунктах: *у/на сán'ix* (250 278, 627), *на сán'ex* (972, 975), *у сán'ĕx* (578), *на л'ўз'ex* (675, 846), *на л'ўд'ex* (975, 976, 978), *у с'ён'ex* (675), *у ўос'ц'ex* (800), *у ўос't'ex* (976, 978), *у ўрўз'ex* (806, 972), *у ўрўд'ex* (978).

Зразумела, на 1027 пунктаў сеткі ДАБМ толькі 18 фіксацый – гэта вельмі невялікая колькасць, і, верагодна, якраз таму аўтар карты і рэдактары аб'ядналі іх з намінацыямі на *-ях*, маючы на ўвазе (па змоўчанні?) занаціскную рэдукцыю *-'a-* ў канчатку. І менавіта таму, трэба думаць, гэтыя не такія ўжо рэдкія фіксацыі не былі адлюстраваны на карце, хаця ў многіх іншых выпадках нават меншая колькасць фіксацый, 8 ці нават 7, напрыклад, уласна, дыялектных унікалізмаў, асабліва цікавых і паказальных з гістарычнага пункту гледжання, на шэрагу карт ДАБМ прадстаўлена.

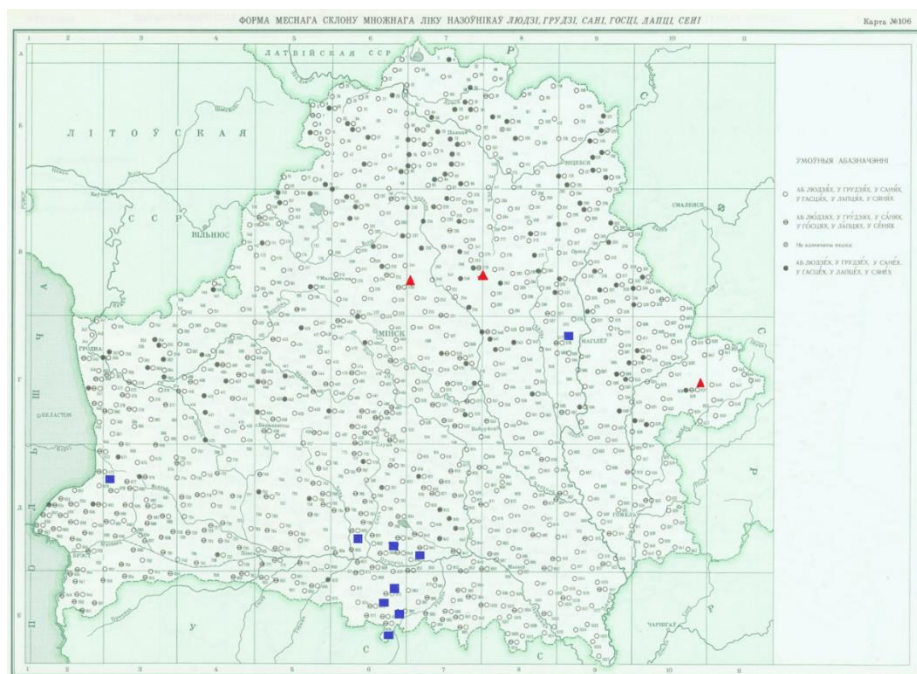
Справа, аднак, ускладняецца тым, што трансфармацыйная занаціскная рэдукцыя *-a* ў беларускіх гаворках выяўлена параўнальна слаба, і асабліва гэта тычыцца выпадкаў, калі галоснай флексіі папярэднічае мяккая зычная фанема – як, напрыклад, у LpI *конь – кón'[a]x*. Паслядоўная трансфармацыя занаціскага *-'a* ў суплетыўны алафон $[i^e]/[e^i]$ для меснага склону, безумоўна, магчымая (з узнікненнем пары *кón'[i^e]x – кón'[e^i]x*), але відавочнае нават на не самы спрактыкаваны слых адрозненне гэтых гукаў у гаворцы інфармантаў не дазваляе лічыць гэтую з'яву рэгулярнай. Менавіта таму ў матэрыялах ДАБМ нават у адным пункце ў розных і нават адных і тых жа лексемах сустракаюцца і *-'a*, і *-i* альбо *-e*.

Ускоснае пацвярджэнне гэтаму знаходзіцца на тыпалагічна блізкім матэрыяле карты № 20 ДАБМ “Галосны на месцы „'a“ ў паслянаціскным

¹ Расшыфроўку нумароў гл. у “Спісе абследаваных населеных пунктаў” [2, с. 44-171].

закрытым складзе ў форме давальнага склону множнага ліку назоўнікаў з мяккай асновай”. Тут у легендзе карты прадстаўлены [’А], [’І] і [’Б] – у адной пазіцыі¹, а таксама [’Е], прычым на карце выразна вылучаецца паласа ўсходняга (віцебскага і магілёўскага) арэала² з кантынуантамі на [’І] / [’Б], а вось лексічны матэрыял з флексіямі на [’А] і [’Е], які займае асноўную прастору карты, дыферэнцыраваць цяжка, таму што ў адным ці суседніх н. п. часта прысутнічаюць абодва значкі (г. зн. пары лексем з канчаткамі, якія ўтрымліваюць абедзве галосных фанемы), хаця ўсё ж такі з некаторым згушчэннем кантынуантаў з [’Е] на поўдні моўнага абшару. Аднак і тут аўтар карты Н.Т. Вайтовіч у каментары да карты заўважае: “Картаграфаванне праводзіцца на лексічна неабмежаваным матэрыяле: *вішням, каноплям, баням, пуням, хвоям, людзям, сушням, гусям, песням, кузням, картоплям* і г. д. Але ў адказах часта прыводзіцца малая колькасць слоў, пераважна *вішням, сараям, гаспадыням*; часам прыходзіцца картаграфаванне на матэрыяле аднаго слова, таму адзінкаваць з’яў не адзначаецца” [2, с. 357]. Прадстаўляецца відавочным, што картаграфаванне матэрыялаў для карты № 20 ДАБМ з флексіямі на [’А], [’І] / [’Б], [’Е], таксама ўтрымлівала зададзены аўтарскі пачатак (толькі ў пэўнай ступені, зразумела) і не заўсёды было прадыктавана наяўнай фактаграфіяй, асабліва ў выпадках адзінкаваці фіксацый.

Калі пакласці на карту № 106 ДАБМ адзначаныя вышэй найменні з флексіямі *-ix* (чырвоны трохкутнік) і *-ex* (блакітны квадрат), то атрымаецца наступная карціна з выразным цэнтральнапалескім арэалам намінацый з *-ex*³ і спарадычнымі фіксацыямі намінацый з *-ix*, параўн.:

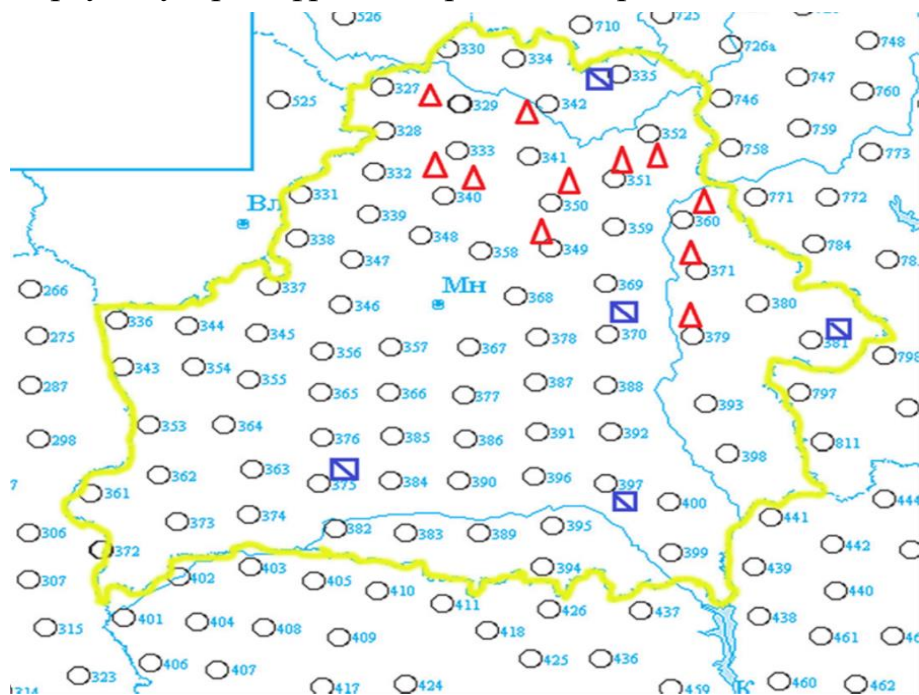

¹ Гэта не ўяўляецца цалкам карэктным, таму што намінацыі з [’Б] з яшчэ большымі падставамі могуць быць аднесены і да карэлятыўнай пары [’Е] / [’Б], аднак у каментары гэта не абгаворваецца.

² Які ў гістарычным плане суадносіцца з заходняй часткай крывіцка-смаленскага.

³ Заўважна, што ён часткова (як цэнтральная частка) супадае з арэалам флексій з [’Е] карты № 20.

Адваротны малюнак мае папярэдні аналіз тэрытарыяльнага размеркавання беларускіх матэрыялаў для мэтай картаграфавання (шп. АЛА 329, 333, 340, 342, 349, 350, 351, 352, 360, 37), дзе цалкам выразна акрэсліваецца паўночна-ўсходні арэал распаўсюджвання намінацый з флексіяй $-ix^{-1}$ (чырвоны незаліты трохкутнік) пры спарадычных фіксацыях найменняў з $-ex-$ (блакітны перакрэслены квадрат), параўн. аўтарскі фрагмент рабочай карты АЛА:

Праведзенае даследаванне дае падставы лічыць, што прапанаваныя рэканструкцыі $kop-ь=-ix-ь$ і $kop-ь=-ěx-ь$ для выпуску «Назоўнік» АЛА адлюстроўваюць рэальную сітуацыю сярэдзіны 50-х – сярэдзіны 60-х гадоў мінулага стагоддзя, г. зн. кансервацыю ў беларускіх гаворках спрадвечных усходнеславянскіх формаў $Lr1$. Значная частка з іх пасля трансфармавалася ў выніку ўніфікацыі з іншымі флексіямі меснага склону, перш за ўсё $-ax-$. Гэта асабліва тычыцца лексем, якія аб'ядноўваюцца рэканструкцыяй $kop-ь=-ix-ь$.

Літаратура

1. Вопросник Общеславянского лингвистического атласа. – Москва : Наука, 1965. – 270 с.
2. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы : уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт / [Р. І. Аванесаў і інш.]. – Мінск : Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 969 с.
3. Карский, Е.Ф. Белорусы : В 3 т. – Т. 2, кн. 2. – Язык белорусского народа / Е.Ф. Карский ; Коммент. В.Н. Курцовой. – Минск : БелЭн, 2006. – 512 с. (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі).

¹ Літаральна тое ж, датычнае вакальнага элемента $-i-$ ў флексіі, назіраецца ў матэрыяле карты № 20 ДАБМ, гл. вышэй.